

Michael Stewart

NÉP – NEMZET NÉLKÜL*

I. rész

**„... az ezeket a fiatalokat jellemző cigány azo-
nosságtudat már nem apáik identitása... Szem-
tanúi lehetünk annak a folyamatnak, ahogy
feloldódik a cigányok évszázados, asszimiláció
val szembeni ellenállása” (Charlemagne, 1984).**

Elődeinkhez hasonlóan kortársaink is úgy hiszik, hogy a miénk lesz az utolsó, a cigányok jelenlétével megáldott (és megvert) korszak. Jó- és rosszakaratú kommentátoroknak, romantikusoknak és cinikusoknak egyaránt az a meggyőződése, hogy „a világ vándorait” végül „háziasítják”, hogy életmódjuk kimegy a divatból, és kimerülnek a cigányság „életlehetőségei”. Ezek a kijelentések sok más, a cigányokkal kapcsolatos megállapítással együtt életük felületes ismeretén alapulnak. Az igazság ezzel szemben az, hogy a cigányok Európa minden táján sikerrel őrizték meg életformájukat, s megóvása érdekében sikerrel alkalmazkodtak a megváltozott körülményekhez.

Nincs már szükség cigány kovácsokra, de van kereslet versenyképes, ügyes építőmunkásokra; lejárt a lovak kora, s ezzel eltűntek a nagy lóvásárok is, melyeken a cigányok oly nagy jártasságot tanúsítottak, de új lehetőségeket kínál a használtautó-piac; a nagyipari műanyagtermékek kiszorították ugyan a kézzel faragott fafogásokat, ám az a háziasszony, aki többé már nem használ ruhaszáritó kötelet, ettől még vásárolhat „szerencsehozó virágokat” a bekopogtató cigány hálóztól, esetleg jószóltathat is vele. Bárki, aki komoly kutatásokat folytatott a cigányok között, elmondhatja, hogy mindig képesek alkalmazkodni a változó gazdasági és társadalmi körülményekhez, hogy ezáltal megőrizhessék életformájukat.

Egy etnográfustól elvárható, hogy szembeszegüljön az állítással, mely szerint a cigányság hanyatlófélben van. Az etnográfus már hivatásánál fogva sem fogadhatja el hogy az „ő” népe (ha e kifejezést az ő szakterületére vonatkozó értelemben használják) evolúciós okokból alkalmatlan arra, hogy a modern világban éljen. Lehet, hogy így van. De vessünk egy pillantást a másik lehetőségre is: nevezetesen, hogy a mi gondolkodásunk, a mi mélyen gyökerező előítéleteink mondatják velünk, hogy a cigányok folyamatosan kulturális válságban élnek. Úgy vélem, e téveszme abból táplálkozik, ahogy manapság nemzetről és annak tagjairól gondolkodunk. Mint *Ernst Gellner* kijelenti: manapság egyre inkább úgy tűnik,

hogy „az embereknek ugyanolyan szükségük van a nemzetükre, mint az orrukra vagy a fülükre... valójában a nemzethez tartozás nem lényegi attribútuma az emberi létformának, noha egyre inkább annak tűnik” (1983).

HAZÁK, NEMZETEK, HONTALAN NÉPEK

Amikor önmagunkkal vagy más (állammal bíró vagy nem bíró) európai néppel kapcsolatban nemzeti identitásra gondolunk, ez alatt a terület, a nyelv és a nép csaknem mitikus egységét értjük. A nemzeti identitás a nyelvben fejeződik ki a legvilágosabban, minthogy az az együvértartozás legegységesebb szimbóluma. A nyelv köti valamely nemzet földrajzi értelemben vett földjét a közösen megélt történelemhez, meghatározza az egyik népet a másiktól elválasztó határvonalakat. Amellett, hogy fizikailag szétválasztja a különböző kultúrákat, az ország a maga változatlanásával megteremti egy kultúra folyamatosságának képzetét is, habár természetesen a jövő felé mutat, ám ennél mégis fontosabb, hogy egy bizonyos területen a kultúra megszakítások nélkül nyúlik vissza a múltba. S a távoli múltban, a nacionalista-fantazmagorikus idők mélyén ott rejtőzik minden nemzet létezésének autochton kezdete, mitikus eredete, mely összekapcsolja a két, a nemzeti egységet igazoló elemet: a származást és a területet.

Ma, amikor az eredeti hazájuktól elszakított volgai németek kezdenek visszavándorolni a „Vaterland”-ba, ma, amikor a 2400 éve még mindig ugyanazt a nyelvet beszélő, sajátos identitástudatukat mindvégig megőrző meotiszai görögök török és szovjet fenntartóság alatt élve hangot adnak óhajuknak, hogy látni kívánják „szülőföldjüket”, ma tehát lenyűgöz bennünket az ő etnikai identitásuk megőrzésében tanúsított állhatatosságuk. Ha azonban mélyebben belegondolunk, úgy ráébredünk, hogy ezek az események (ideo)logikusan illeszkednek egy nemzet önkifejezésének kánonjába. Ahogy ezt egy vezető angol kommentátor megállapítja: „amikor szembetaláljuk magunkat a nemzeti felelősség említett jelenségeivel, akkor eszünkbe kell jussanak azok is, akik ugyan hontalannak érzik magukat, de akiknek mégis hinniük kell abban, hogy nekik is van hazájuk valahol ezen a világon” (*Ascherson*). Ha ezen szülőföldre irányuló „magától értetődő” álmunk alapján szemléljük, úgy érthetővé lesz számunkra az a makacs eltökéltség, hogy megmaradjanak „németnek” vagy „görög-

*Megjelent franciául a TERRAIN 17. számában. (1991 október)

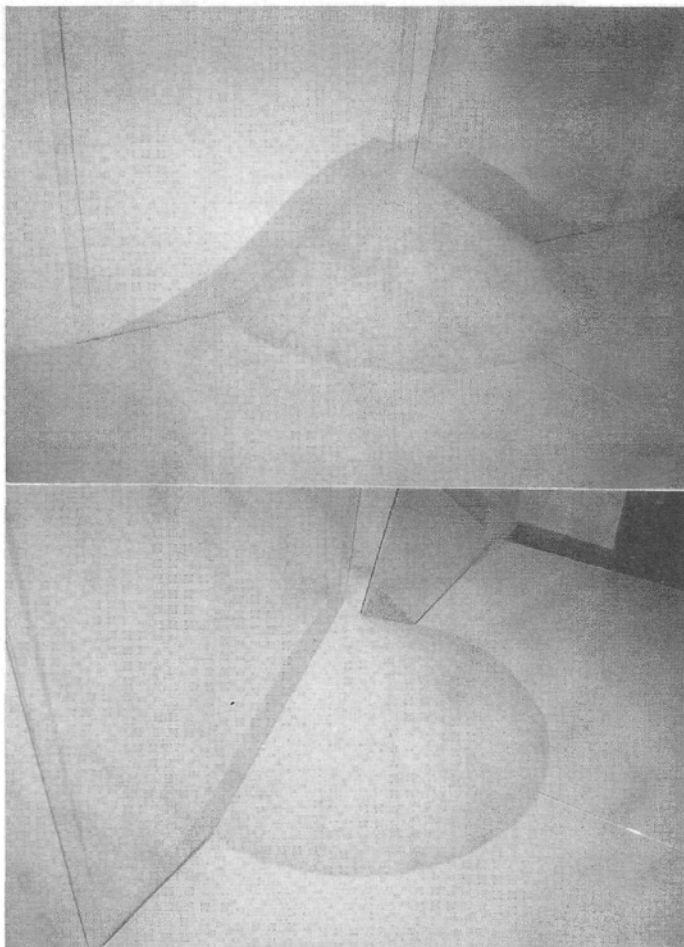

nek” (bármit is jelentsen ez valójában), mert ezek az emberek érkeztek valahonnan, és ugyanoda kívának visszateérni.

A CIGÁNYOKNAK NINCS HAZÁJUK

Ugyanez sohasem történhet meg a cigányokkal, azzal a nomád néppel, mely nem álmodozhat hazáról, mert nincs olyan terület, ahová visszavágyódhatna. Sokat elárul az a számtalan név, amelyen a cigányokat ismerik: Franciaországban eredetileg „csehek” (*Bohémiens*) néven ismerték őket, noha igazán csak nehezen köthetők a történelmi Csehország szláv népességéhez; angol nevük (*Gypsy*) kezdetben Egyiptomból érkezett embert jelentett, bár az emberek lassanként ráébredtek, hogy Indiából érkeztek (Indiából jött egyiptomiak? talán!); a „Tsiganes” (illetve az ezzel azonos töről fakadó „Zigeuner”, „cigány” stb.) elnevezés egy homályba vesző, középkori görög misztikus szekta nevének a leszármazottja. Egyetlen „magára valamit is adó nemzet” sem heverte volna ki az önazonosság kritériumainak ilyen megcsúfolását, de a cigányok még ezen bizonytalanságokkal szembeesülve sem bizonytalanodtak el. Sőt!

Európa cigányai közel sem érzik magukat szétszórtatott népnek, mely a sanyarú száműzetésében alig várja, hogy hazájába visszatérhessen. Ők hontalanok,

de boldogok. Mi úgy véljük, hogy haza nélkül sziszifuszi feladat az identitás megőrzése, mégha ez a haza csupán a képzeletben létezik. Tudjuk ugyan, hogy a cigányoknak (legalábbis sokuknak) közös a nyelve, de ez a mi számunkra, akiket elbűvölt a nemzeti szellem, túl természetlen talajnak tűnik ahhoz, hogy a kultúra gyökerei tartósan megkapaszkodhassanak benne. Azáltal, hogy a nemzet alapját képező területnek még a vágját is elvesztették, a jelenkori Európa szűkkeblű, „egy nép, egy állam”-sémáján belül, melynek mindent megpróbálunk alárendelni, a cigányok hatalmas történelmi félrelépésnek és szégyenfoltnak látszanak. Márpedig – bármilyen nehezen érthető meg és fogadható is el a mi szemünkben – a cigányok mindmáig fennmaradtak. Jelen rövid írásomban azt mutatom be, hogy a magyarországi cigányok miképpen vészelték át az elmúlt ötven év gazdasági, társadalmi és politikai elnyomását, s hogyan teremtettek gyarapodó közösségeket. Ha a cigányok még ezt a szörnyű rendszert is sikeresen élték túl, akkor bizonyosak lehetünk abban, hogy a kevésbé nyomasztó rezsimiek idején is fennmaradnak.

A CIGÁNYOK ÉS A KOMMUNISTA TÁRSADALOM

Magyarországon számos cigány csoport él, az én történetem azonban közülük csupán egyről, az oláh cigányokról szól. Ők jelentik a cigányság húsz százalékát. Ezek a cigányok, amióta mintegy száz évvel ezelőtt Magyarországra érkeztek, a cigány nyelvet beszélik, ezért a nem-cigány magyarok szemében az összes csoport közül ők a legcigányabb cigányok. Mivel bármiféle szégyenérzet nélkül utasították el a többségi társadalom értékrendszerét, ezért mind a szocialista érárt megelőzően, mind pedig az alatt nyílt represszióknak voltak kitéve. A kommunista hatalomátvétel után ugyan úgy hitték, hogy a cigányság többsége az integráció és az asszimiláció útjára lépett, de a romani nyelvet beszélő oláh cigányok nyelvük, elűtő ruházatuk, másfajta gazdasági moráljuk és elkülönült közösségeik révén egyaránt arccal a múlt felé fordultak.

Az állami szervek hatóköréből szemmel láthatóan teljesen kikerült, autonóm cigány közösségek léte már önmagában is fenyegetésként jelent meg a politikai stabilitás és az ideológiai hegemonia szemszögéből, s úgy tűnt, hogy ezek a közösségek kibújnak minden, a „rend” fenntartása érdekében hozott intézkedés hatálya alól. Éppen emiatt e közösségek az államapparátus minden szintjén koncentrált ellenkampányok célpontjává lettek, mely kampányok célja az oláh cigány népesség eltüntetése, a domináns magyar etnikai közegbe történő beolvasztása, asszimilációjavolt.

A kommunista kampányokat nem annyira nemzeti-etnikai, inkább társadalmi-politikai indítékok motiválták, mivel az oláh cigányok életformája szinte minden szempontból a kellemetlen homokszemet jelentette a kommunisták társadalmi és gazdasági

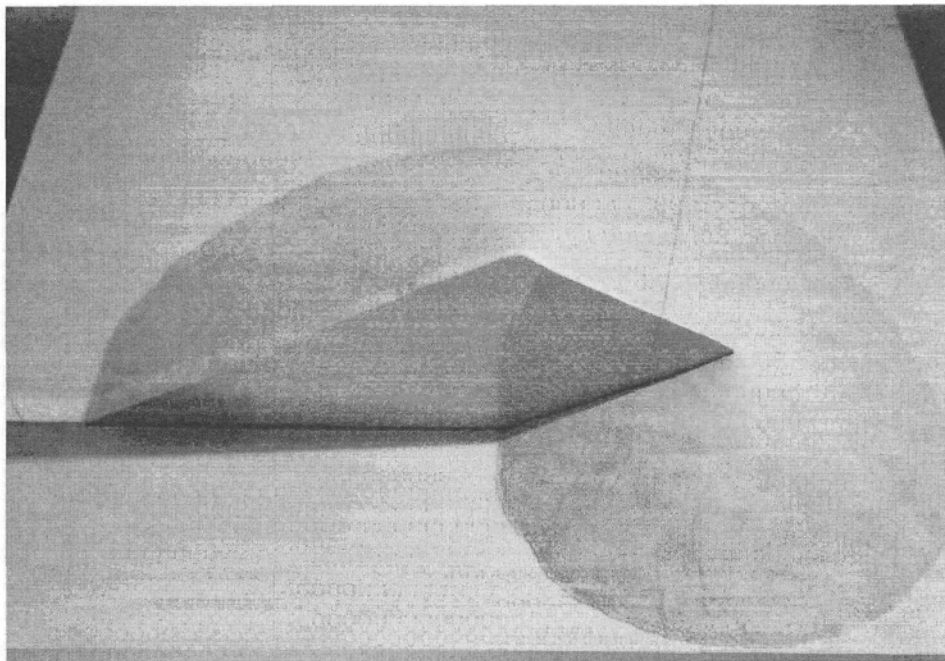

etikájának gépezetében. A cigányok hagyományosan az önálló vállalkozásokat, bér-munka esetén pedig a rövid lejáratú szerződések meghatározta alkalmazást részesítették előnyben, a kommunista szociálpolitika pedig megkövetelte, hogy minden állampolgár munkakönyves állással és állandó fizetéssel rendelkezzen. Így amíg az állam által mintaértékűnek tartott családok fix fizetéssel küldték állásba gyermekeiket pl. a hajógyárba, addig a cigányok külön szerződéssel, előre kikötött összegért vállalták el egy hajótest rozsdátlanítását ugyanott. S idejüket eközben maguk osztották be, tevékenységükbe pedig csupán annyi munkaerőt „fektettek be”, amennyit éppen helyesnek tartottak. Másrésztől az oláh cigányok a nem-cigányok termékeivel való kereskedésre és piacozásra specializálták magukat, a kommunista rezsim viszont a magánkereskedelem minden formájának megszüntetésére törekedett. Azon marxista elv szemellenzőjétől korlátozottan, miszerint a kereskedelemben érdekelt viszonteladó korunk naplopója, aki mások munkája által szerez pénzt magának, a kommunisták úgy döntöttek, hogy felszámolnak mindenféle magánkereskedelmet, beleértve a cigányokét is. A kommunisták szeme előtt végső soron egy uniformizált, homogén munkástársadalom képe lebegett, ám a cigányok szembeszegültek azon magyar dolgozó osztályokba történő asszimilálásukkal, melynek legtöbb tagja nyíltan le is nézte őket. Annak ellenére, hogy kedvező feltételekkel ajánlottak fel nekik tanácsi bérlakásokat, a cigányok továbbra is a gettóbéli élet nehézségeit vállalták fel.

KULTURÁLIS VÁKUUM

A kommunista elmélet szerint társadalmi változásokat kizárólag a múlttal való teljes szakítás révén lehet elérni. Csak egy ilyen tökéletes szakítás eredményezhet a gondolkodásban olyan tabula rasa-t, amelyen megteremthető az a kommunisták által tudományosan levezetett jóléti társadalom, melyet nem korrumpál a korábbi társadalom hamis tudata és hamis identitásai. Ezek közé a cigány identitástudat is, melyet a feudális és kapitalista munkamegosztás maradványaként fel kellett számolni.

Mivel úgy vélték, hogy a sajátos cigány identitástudat a társadalomból való kirekesztettség következménye, a kommunisták a cigánysághoz mint „etnikumhoz” tartozást nem annyira a meglévő dolgokkal,

inkább hiányokkal jellemezték. Az államapparátus hivatalnokai számára a cigányság valóságos üres lapot jelentett, mely teleírásra vár (ld. Lázár Guy, 1975; Erdős Kamill, 1960). Úgy gondolták, hogy közösségeiknek és a nélkülözés bűvös körének a megtörésével, illetve azzal, hogy rendszeres fizetéssel járó „szocialista” munkahelyeket biztosítanak a cigányok számára, végül rábírnák őket gazdaságtalan és pazarló életmódjuk feladására egy józan munkaerkölcs kedvéért, így rendelkezvén az eszközökkel (munkabér) és a célokkal (otthon) ők is felhalmozzák majd a „civilizált” életvitelhez szükséges dolgokat.

Kutatásaimat 1985 októberében, jó harminc évvel a kommunista éra kezdete után kezdtem meg Észak-Magyarország egyik cigányok lakta településén. Itt egy virágzó cigány közösséget találtam, amelyet kulturális identitásának és társadalmi elkülönülésének megtartása jellemezett. Ezek a cigányok a szocialista uralom alatt három forrásból merítettek erőt ahhoz, hogy megpróbáljanak boldogulni: közösségük sajátos szerkezetéből, a javak megszerzéséhez való viszonyulásukból és különösképpen a közös nyelvüknek és dalaiknak tulajdonított jelentőségéből. Jelen írásomban csupán az első forrás bemutatására van lehetőségem.

„OSTROMÁLLAPOT”

A településen, ahol éltem, jó félóránnyira egy fejlett mezőgazdasági várostól, a mintegy harminc önálló háztartásból álló cigány nagycsalád fokozatosan felvásárolta a kicsiny, kertes parasztházakat. A termőföldről udvarokat szakítottak ki lovaiknak, a várostól való távolságuk pedig alkalmat adott arra hogy a megtűrt, ún. „második gazdasághoz” tartozó tevékenységet folytassanak. Habár gazdasági körülményeik sokkal jobbak voltak a magyarországi cigánysá-

got rendszerint jellemzőeknél, közösségük fennmaradásának problémái, s az erre általuk talált megoldási módok ugyanazok voltak, mint a többi Magyarországon élő cigánynál.

A rendelkezésünkre álló feljegyzésekből világosan kitűnik, hogy a cigányok mindig is „ostromállapotban” éltek a modern Magyarországon, hisz a külvilág mindig is arra törekedett, hogy megtörje közösségeik összetartó erejét, s a cigányokat egyenként, elszigetelt családokként asszimilálja. A kommunista uralom idején, ha bármelyik család késznek mutatkozott a nem-cigány életforma elfogadására pl. azért, hogy állandó munkahellyel rendelkezett, az átlagosnál valamivel jobb házat épített magának, s abban bizonyos használati cikkeket halmozott fel, akkor azonnal felajánlották neki a „felfelé”, a magyar lakosságba történő asszimilálódás lehetőségét azzal, hogy a város valamelyik jobb negyedében kínáltak neki lakást. Más szavakkal: az állam mindig arra az egyedi cigány családra fordított figyelmet, amelyek hajlandó volt feladni cigány életvitelét.

Nomármost: a cigányok egyszerre rendkívül egyenlőségpártiak és individualisták. Válaszként a gazhoknak való rendszerinti alávetettségükre, a cigányok még látszatra sem kívánnak valamely közülük való főnököt maguk fölé. A cigány társadalomnak nincs intézményesített struktúrája, s nincs olyan testületi vagyoneelosztási rendszere sem, ami tekintélyt vagy hatalmat biztosítana az egyik cigánynak a másik fölött. A cigány kultúrában nagy gyakorlati és retorikai súlya van az egyén identitásának és jellemének. Ez a fajta gazdasági és szociális individualizmus azonban különbségekhez vezet az egyének és a családok között egyaránt, melyeket az irigykedő cigányok rendszerint úgy interpretálnak, mint azon vágy eredményét, hogy sikeresen elszakadjanak rokonaiktól, és barátaiktól, és feljussanak a gazhok világába. Más szóval: úgy tűnik, hogy a cigány kultúrában a közösség folyamatosságát egy igen erőteljes individualizmus veszélyezteti.

A cigány közösségek fennmaradása már önmagában is annak a sikernek a bizonyítéka, amellyel azok ellenálltak a külvilág azon törekvéseinek, hogy tagjaikat kiszakítsák belőlük. Ezt azonban csak az állandó harc tette lehetővé. A környező ellenséges világgal szembeni védekezésül a cigányok kialakították saját kommunikációs eszköztárukat, melyet a „romaság” szóval összegeznek, melyben bennefoglaltnak a romani nyelv és a „cigányosan” csinált dolgok egyaránt.

A CIGÁNY ÉLETFORMA

Ha „a cigány életformát” a külvilággal, a gazhok világával összefüggésben vizsgáljuk, úgy a dolgok igen egyértelműek. A cigányok a telepen kívüli világot olyannak tekintik, mint ami veszélyekkel terhes számukra. Ezért az emberek ritkán hagyják el egyedül a telepet. Aki a városba utazik, az rendsze-

rint csatlakozik valakihez: a férfiaknak különösen nem ajánlatos egyedül a városba menniük, mert féltő, hogy bajuk támad a nem-cigány (gazho, többes számban gazhe) hatóságokkal, különösképpen a rendőrséggel. Hasonlóképpen: ha a közösség egy tagja betegen fekszik a kórházban, látogatói szinte mindig mellette maradnak, s még a hivatalos látogatási időn kívül is benéznek hozzá, hogy a kórházban újrateremtsék a telep légkörét – mindez annak érdekében, hogy cigány társuk ne legyen egyedül a gazhok világában. Ez a fajta gondoskodás még azokra a cigányokra is kiterjed, akiket nem ismernek (streina Rom). Ha bárkinek bajba került, pl. az úton balesetet szenvedett „idegen cigány” akad az útjába, annak meg kell állnia, és fel kell ajánlania a segítségét.

„A cigány életforma” még szigorúbb követelményeket jelent a telep belső, mindennapi életében. Itt a romaság, „a cigány életforma” a dolgok többiekkel való „megosztását”, ezáltal a többiek „megsegítését” (zhutis ame) jelenti. Ahogy ezt egy cigány asszony mondta nekem: „A cigányok kisegítik egymást. Ha az egyik cigánynak sok pénze van, a másikkal meg semmi és szüksége van rá, akkor ad neki. Amikor egy cigány asszony meglátja, hogy a másikkal nincs mit ennie és főznie, akkor így szól hozzá: Gyere, menjünk együtt vásárolni, veszünk valami ennielót. Kisegítik egymást... nem úgy, mint a nem-cigányok. Azok között ez nincsen szokásban.”

Ez kétségtelenül romantikus beszámoló, ám híven tükrözi annak retorikus hangsúlyozását, hogy a cigányoknak meg kell osztaniuk egymással az élethez szükséges dolgokat. Nagyrészt épp ez a retorikai hangsúly legitimálja a közösséget megosztó individualizmus kifejeződésének határt szabó korlátozásokat.

**Bindorffer Györgyi és
T. Zselensky Péter fordítása**

